

KAHRAMANMARAŞ ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDEN BİR GRUP URARTU METAL ESERİ*

Davut YİĞİTPAŞA

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi ABD, davut.yigitpasa@omu.edu.tr

Süleyman CAN

Arkeolog, Kahramanmaraş Müze Müdürlüğü, rusahinili@gmail.com

Makale Gönderme Tarihi: 22.06.2016 Makale Kabul Tarihi: 28.02.2017

Özet

Urartu Krallığı, Anadolu'nun ve Önasya dünyasının önemli madenci toplumlarından biridir. Urartular'ın hüküm sürdüğü bölge, bakır, gümüş ve demir kaynakları açısından oldukça zengindir, özellikle bu bölge, demir madenciliğinin anavatanı olarak kabul edilmektedir. Urartu Krallığı'nda süs ve takılar hakkındaki veriler; yazılı belgelerden çok arkeolojik kazılardan elde edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu kültür hakkındaki bilgi, çoğunlukla, mezarlar ve bu mezarlarda ele geçirilen buluntuların değerlendirilmesi ve çevre kültürlerle karşılaştırılmasıyla oluşturulmuştur.

Bu makalenin konusunu, Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesi'nde bulunan adak levhası, kemer, iğne, fibula, bilezik ve boyun halkası oluşturmaktadır. Eserler müzeye satın alma yoluyla geldiğinden buluntu yerlerinin ya da tabakalarının saptanması mümkün olmamıştır. Çalışmanın öncelikli amacı, genel hatları ile söz konusu eserlerin kullanım yöntemleri ve yapım tekniklerinin açıklanması, ardından Urartu Devleti sınırları içinde yer alan yerleşme buluntuları ile stil kritiği yapılması olarak belirlenmiştir. Ayrıca müze envanterinde yer alan bu eserlerin tarihlendirilmesine ve sahip olabileceği anlamların belirlenmesine de çalışılarak bir sonuca ulaşmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kahramanmaraş Müzesi, Urartu, Adak Levhası, İğne, Kemer, Fibula.

A GROUP OF URARTIAN METAL WORKS FROM KAHRAMANMARAŞ ARCHEOLOGY MUSEUM

Abstract

The Kingdom of Urartu was one of the important mining communities of Anatolia and Asia Minor. The region where Urartians reigned is rich in copper, silver, and iron. The region is particularly accepted as the motherland of iron mining. The data regarding ornaments and adornments in the Kingdom of Urartu was mostly obtained from archeological excavations rather than written documents. Therefore, information on their culture was derived from the evaluation of tombs and remains found within these tombs and the comparison of them with those found in the surrounding cultures. This study focuses on the votive plaque, belt, needle, fibula, bracelet and neck ring which are displayed in Kahramanmaraş Archeological Museum. Since these remains were obtained through purchase, it was not possible to detect their findspots or layers. The primary purpose of this study is to make a general explanation in relation to the methods of use and production of these remains. The study also attempts to

* Bu eserleri yayınlamamıza izin veren Müze Müdürü Ahmet DENİZHANOĞULLARI ve Arkeolojik depo zimmetlisi Arkeolog Özgür HACIKERİMLİ'ye teşekkür ederiz.

make a stylistic criticism of the settlement finds found within the boundaries of the Kingdom of Urartu and to date and determine potential possible meanings.

Keywords: *Kahramanmaraş Archeological Museum, Urartian, Votive Plaque, Needle, Belt, Fibula*

Giriş

M.Ö. 13. yüzyılda Assur yazıtlarında Doğu Anadolu'da uruatri ve Nairi adlı bölge ve toplumların ortaya çıkışına ve sonrasında Urartular'ın da kendilerini Biainili olarak adlandırdıklarını görüyoruz (Köroğlu, 2011, 21). M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi başta olmak üzere, Transkafkasya ve K. Batı İran gibi çok geniş bir coğrafi bölgede egemenliğini sürdüren Urartu krallığı aynı zamanda Anadolu ve Eski Önasya Dünyası'nın büyük madenci toplumlarından biriydi. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları Urartular tarafından başarılı bir şekilde işletilmiş ve ordudan günlük hayata, tarımdan mimariye ve sanata kadar her alanda faydalanmayı bilmişlerdir (Van Loon, 1966). Urartu krallığının madenciliği hakkında bilgiler, çivi yazılı belgeler, arkeolojik kazılar ve kaçak kazılarda ele geçen eserlerden elde edilmektedir. Toprakkale, Kayalidere, Çavuştepe, Anzaf, Ayanis, Karmir-Blur, Arin-Berd, Bastam v.b. Urartu kaleleri ile Van/Altıntepe, Van/Kalecik, Yoncatepe, Liç, Dedeli, Adilcevaz, Habipuşağı ve Burmageçit gibi nekropollerde yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda metal eserler ile yurt içi ve yurt dışı müze ve özel koleksiyonlara dağılmış vaziyetteki binlerce silahlar, at koşum parçaları, mobilya aksamaları, kazanlar, madeni kaplar, adak levhası ile bilezik, pazubent, küpe, yüzük, fibula, iğne, kemer vb. eserler Urartu madenciliği ve maden sanatının ulaştığı seviyeyi anlamamız açısından bizlere önemli bilgiler vermektedir. Başka bir önemli veri Urartu ve Asur yazılı kayıtlarıdır.

Toplumda kadın-erkek ve toplumun her kesiminden insan tarafından kullanılan takıların, kişilerin toplumsal statüsünü belirleyici birer obje oldukları ve dini anlamlar taşıdıkları düşünülmektedir (Çavuşoğlu, 2011: 250-251). Urartu takıları arasında saç spiralleri, küpeler, boncuk kolyeler, boyunluklar, pektoraller (göğüslük), madalyonlar, amuletler, bilezikler, pazubentler (kolçak), yüzükler, kemerler, süs iğneleri ve fibulaların (çengelli iğne) özel bir yeri vardır. Takılar, döküm, dövme, kaybolan mum, kabartma, kazıma, ajur, granül, telkari ve kaplama tekniklerinden biri veya birkaçının bir arada uygulanmasıyla üretilmiştir (Belli, 1985: 369; 2010).

Bu çalışmada, özellikle, Kahramanmaraş Müzesi'nde bulunan 8 tunç adak levhası (Res. 1-8), 2 iğne (Res. 9-10), 5 kemer (Res. 11-15), 4 fibula (Res. 16-19), 2 bilezik (Res. 20-21) ve 1 boyun halkası (Res. 22) analiz edilecektir. Eserler müzeye satın alma yoluyla geldiğinden buluntu yerlerinin ya da tabakalarının saptanması mümkün olmamıştır.

Urartu'da sanatın devlet eliyle şekillendirildiğini ve "saray atölyeleri"nde üretildiğini; eserlerin standart yapıları ve bunlar üzerinde yer alan birbirini tekrar eden tasvirlerin monoton yapısı açıklamaktadır (Belli, 2010: 163 vd.). Ancak Urartu sanat ürünleri içerisinde bu kurala uymayan, Urartu tarzının dışında, daha primitif

üslupta bir grup bulunmaktadır. Bunlar, farklı bir anlayıştaki bezeme tarzında, “halk sanatı” (Belli, 2003: 250) veya “halk sitili” (Van Loon, 1966: 166 vd.) olarak adlandırılan üslupta ve genellikle tek ya da birden çok figürden oluşan bezeme biçimine sahip tunç adak (Kutsal plakalar) levhalarıdır (Harita).¹ Daha önce kullanılmış kemerler, parçalara ayrılarak ve üzerlerindeki bezemeler düzleştirilip silinerek yeniden değerlendirilmesi yoluna gidilerek üzerlerine veya arkalarına yerel atölyelerde yeniden resimler çizilmiştir. Tunç kemerlerin üzerinde silinmeye çalışılan resim ve motifler M.Ö. 7. yüzyıla ait Urartu Krallığı’nın karakteristik resim sanatının tipik örneklerini yansıtmaktadır (Belli, 2003: 248-252). Adak levhası üreten atölyelerde sanatçılar artık Urartu Krallığı’nın erk ve gücünü zengin bir şekilde canlandırmak yerine, toplumun ortak gereksinimlerini, özellikle ekonomik sıkıntılarını ve beslenme sorunlarını o dönemdeki halkın dinsel ve büyüsel inançlarının yardımıyla daha içten ve inandırıcı bir biçimde yansıtmaya çalışmışlardır (Belli, 2003: 248-252).

Adak levhaları dikdörtgen, kare, bazen de oval biçimindedir. Levhalar ortalama 10 X 8 cm. ile 15 X 10 cm. boyutlarında olmakla beraber boyu ve genişliği 5 cm.’den 20 cm.’ye kadar değişen örnekleri de mevcuttur. Levhaların bezemelerinde klasik Urartu stiline devamı şeklinde ustalıklı işçilikliler ile son derece, basit, kaba ve ilkel biçimde üretilmiş olanlar bulunmaktadır (Kellner, 1982: 79 vdd. Lev. 5-11; 1991: 286, Res. 1-8).

Ponponlu, yüksek başlık, tek boynuzlu başlık giyen, çift kanatlı, elinde nar tutan ve tahtta oturması tanrısal bir figür olduğuna işaret etmektedir. Ellerinde alem, bakraç, boncuk dizisi (tespîh), buğday başağı taşıyan, tanrıya sunulacak keçinin ipini tutan, başlıksız ve kanatsız olan bu figürler tanrı/tanrıça olmamakla birlikte, muhtemelen tapınaklarda görevli kişiler (?) olabileceklerine işaret etmektedir. Sadece konturları işlenmiş, tümüyle soyut figür ise halkı temsil ediyor olmalıdır (Seidl, 2004; Biber ve Çavuşoğlu, 2010).

İlk gruptaki levhalarda tanrılar, aslan, boğa, dağ keçisi gibi hayvanlar üzerinde ayakta durur biçimde ya da Tanrı, aslan üzerinde duran tahtta oturur pozisyonda betimlenmiştir. Ponponlu, yüksek başlık, tek boynuzlu başlık giyen, çift kanatlı, elinde nar tutan ve tahtta oturması tanrısal bir figür olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca aslan üzerinde veya arkalıklı tahtta oturan, ayakta duran tanrılar ve tanrıçalar yer alırken tanrıların karşısına genelde oğlak/keçi getiren erkek veya kadınlar ile ellerinde bakraç, alem veya boncuk dizisi (tespîh), buğday başağı tutan, baş örtülü kadınlar, başlıksız ve kanatsız olan bu figürler tanrı/tanrıça olmamakla birlikte, muhtemelen tapınaklarda görevli kişiler (?) olabileceklerine işaret etmektedir. Profilden betimlenen bu figürler daima kutsal selamlama pozisyonu olan kollarını hafif

¹ 1971 yılında, Van ili, Gürpınar ilçesi, Giyimli (eski Hırkanis) köyü’nün 250 m. kadar güneybatısında, Serbar Tepesi civarında, köylüler tarafından tesadüfen bulunmuş ve kaçak kazılarla ortaya çıkarılmış, 1972 yılında Afif Erzen tarafından arkeolojik kazılar yapılmıştır. Bkz. Erzen, 1974a: 13-15; 1974b: 194 vd.; Taşyürek, 1977.

yukarıya doğru "V" şeklinde uzatarak gösterilmişlerdir (Kellner, 1982: Lev. 5/1-9, Lev. 7-9.; 1991: 291-295, Res.1-8).

İkinci gruptaki levhalar üzerindeki figürler daima cepheden, oldukça soyut ve stilize edilerek işlenmiştir. Sadece konturları işlenmiş, tümüyle soyut figür ise halkı temsil ediyor olmalıdır. Bu levhalar üzerinde bir veya daha çok insan portresi tasvir edilmiş, ellerini iki yana ve yukarıya doğru kaldırmış dua biçimini ifade eder gibi erkek ve kadın figürlere yer verilmiş ancak tanrısal simgeler verilmemiştir (Kellner, 1982: Lev. 6, Lev. 10-11; 1991: 296-299, Res. 9-18).

Her iki grupta da figürler arasındaki boş alanlar çoğunlukla kabara rozetlerle doldurulmuştur. Levhaların çoğunun üst bölümü testere dişi, dendane ya da kale burçları biçiminde kesilmesi ve üzerlerinde dinsel sahnelerin varlığı eve ya da kutsal alanlara adandığının göstergesi olabilir. Kötülüklerden korunmak için adeta muska işlevinde kullanılan levhaların kenarlarına açılan çivi delikleri yardımıyla evlere ve kutsal alanlara çakılmış olmaları muhtemeldir.

Giyimli definesinden ele geçen halk sanatına ait tunç levhalar üzerine işlenen insan figürleri, kaba ve çirkin olmasına karşın, abartılmadan daha sade ve canlı bir biçimde çizilmeye çalışılmıştır. Sanatçılar, sanki insan biçimi hakkında sahip olduğu bilgiden bir figür ortaya çıkarmak istemiştir. Tüm eski Doğu sanatında olduğu gibi Urartular'da da değişmeyen ve kesin bir kural halinde uygulanan insan figürlerinin yandan gösterilmesi yönteminin tersine- halk sanatından insan figürleri karşıdan betimlenmiştir. Buna rağmen yine de sanatçı ayakları karşıdan değil, yandan göstermek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla bu tür resimlerde basık ve çarpık olmaktan kurtulamamıştır (Belli, 1982: 207) (Katalog no: 1-8).

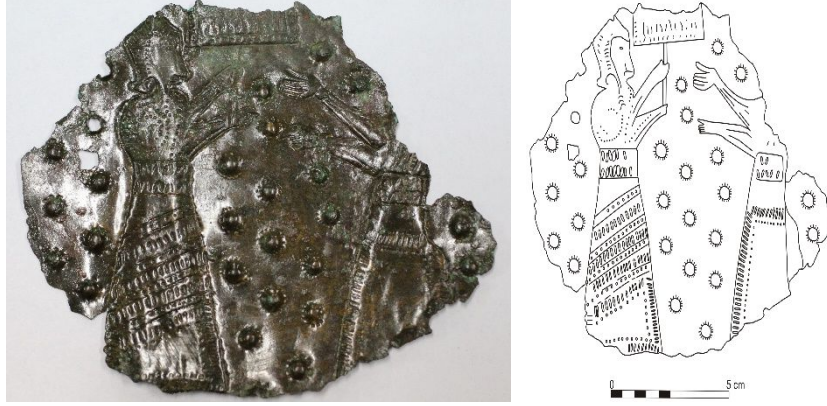
Adak levhalarının işlevi için, giysilere dikilerek, koruyucu anlamda muska ya da amulet gibi kişiler üzerlerinde taşındığı söylenmiştir (Belli, 2003: 248). Ancak kanımızca 20 cm. uzunluğunda metal bir nesnenin elbiseye dikilmek suretiyle taşınması çok da kolay ya da işlevsel görülmemektedir. Mezar hediyesi olarak cesetlerin yanına dinsel içerikli olarak bırakılmış (Öğün, 1984: 67) olabileceği yönündeki görüş de hiçbir Urartu nekropolünde ele geçirilmemesinden dolayı tutarlı görülmemektedir.

Urartu uygarlığının geç evrelerine ait olan bu levhalardan şimdiye kadar çoğunluğunun Giyimli'de (Erzen, 1974a: 13-15; 1974b: 194 vd.), azı da kazısı yapılan Urartu resmi merkezlerinde² bulunması adak levhası anlayışının devlet ve saraydan çok halk tarafından benimsenmiş ve kullanılmış olduğunu gösterir.

Katalog:

Katalog no: 1

² Ermenistan'da Karmir-Blur ve Argıştihinili (Armavir) kaleleri ile Elazığ/Norşuntepe'de birer adak levhası ele geçmiştir. Kellner, 1991: 286-287.

Tanımı: Dairesel yapıldığı anlaşılan levhanın kenarları kırık durumda olduğu için kenarlarında delikler mevcut değildir. Arka yüzden vurularak kabartılan figürlerin bütün konturları ince kalemle kazıma çizgilerle belirginleştirilmiştir. Bezeme alanının sol tarafında; sağa yönelik durumda, başlıklı figür yer almaktadır. Profilden verilmiş figür, sağ elinde, dikdörtgen yapıldığı, ortası bezemeli, kısa saplı bir alem tutmaktadır. Tanrının belinde çizgi bezemeli kemer ve üzerinde ayak topuklarına kadar inen diagonal yerleştirilmiş çizgi bezemeli süslü bir giysi vardır. Tanrı boynuzlu polos türü bir başlık takmaktadır. İki eliyle "V" oluşturacak şekilde ön-yukarıya uzatılmış durumdadır. Figürlerin gözleri cepheden verilmiş, soldaki figürün ağzı açık. Bezeme alanının boşlukları rasgele yerleştirilmiş, etrafı kazıma çizgilerle çevrili, kabara şeklinde dairesel rozetlerle doldurulmaya çalışılmıştır.

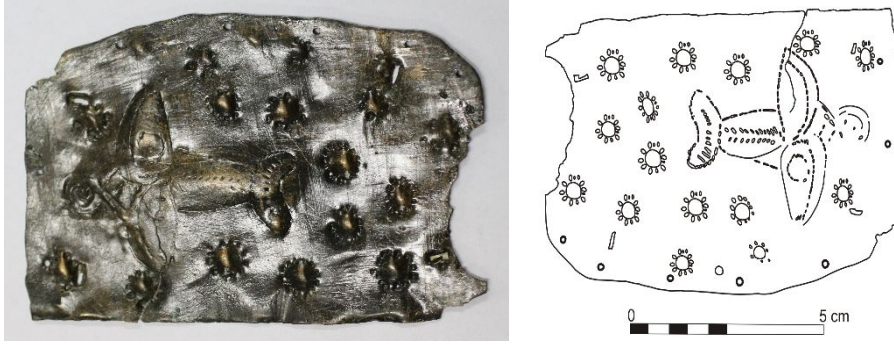
Katalog No: 2

Tanımı: Levha dikdörtgen şekildedir ve bir yere applike edilmek için 6 delik açılmıştır. Levha üzerine cepheden verilmiş göğüsleri belirgin bir bayan ve 2 başlı insan işlenmiştir. Levha kenarlarında yer alan sıralı deliklerden, Urartu kemerlerinden kesilen parçaların ikinci defa kullanıldığı anlaşılmaktadır. Figürün

belinde nokta bezemeli kemer vardır. İki elini "V" oluşturacak şekilde yan-yukarıya doğru uzatmış durumdadır. Gözler ve kaşlar belirgindir. Sol altta keçi vardır.

Katalog No: 3

Tanımı: Dikdörtgene yakın şeklindeki levhanın sağ kısmı oval şekildedir. aplike edilmek için 6 delik açılmıştır. Levhanın boş kalan kısımları, etrafı küçük halkalarla sınırlandırılmış kabara rozetlerle geliş güzel doldurulmuştur. Kabartma olarak ve üzerlerinde çizgi bezeme bulunan, baş kısmı çok belirgin olmamakla beraber kuyruğundan bir balık olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kanatlı olarak verilmiş olmasıyla da karışık yaratıktır. Levhanın oval kısmın kenarlarında yer alan sıralı deliklerden levhanın bir kemerden kesilmiş olduğuna işaret etmektedir. Levhanın üst kısmında 2 çivi deliği bulunmaktadır.

Katalog No: 4

Tanımı: Envanter No: 8.3.73. Dikdörtgene yakın şeklindedir. Aplike edilmek için 4 delik açılmıştır. Levha üzerine çizgi şeklinde cepheden verilmiş soyut kadın işlenmiştir. Vücudun sadece konturları işlenmiş, ayaklara kadar inen elbisesi ve saç kazı ve nokta bezemeyle oluşturulmuştur. Ayakları görülmemektedir. Sol elini öne

uzatmış sağ eliyle bitki sunmaktadır. Tümüyle soyut olan figür halkı temsil ediyor olmalıdır.

Katalog No: 5

Tanımı: Envanter No: 8.1.73. Dikdörtgene yakın şeklindeki levhanın sağ kısmı oval şeklindedir. Aplike edilmek için 4 delik açılmıştır. Levha üzerine çizgi şeklinde cepheden verilmiş soyut insan işlenmiştir. Vücudun sadece konturları işlenmiş ve ağız, göz, bacaklar ve figürün dış çevresini tek sıra dolanan kabartma nokta ile bezenmiştir. Tümüyle soyut olan figür halkı temsil ediyor olmalıdır.

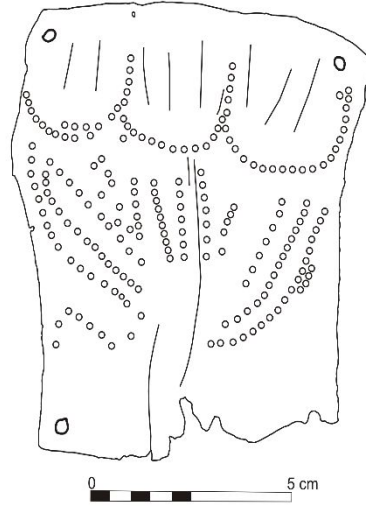
Katalog No: 6

Tanımı: Envanter No: 8.2.73; Dikdörtgene yakın şeklindeki levhanın sağ kısmı oval şeklindedir. Aplike edilmek için açılmış 2 delik görülebilmektedir. Levha üzerine kabara şeklinde cepheden verilmiş soyut insan işlenmiştir. Vücudun sadece konturları işlenmiş ve vücudun yüzeyi ön yüzden vurularak oluşturulmuş nokta ile

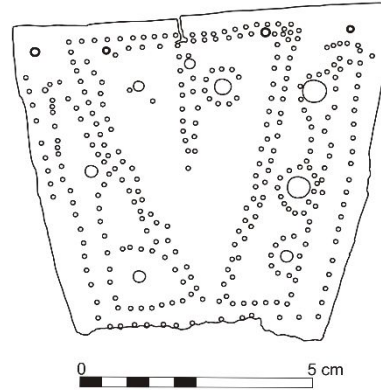
bezenirken bacaklarının arası ve kare şeklinde verilen başın ağız kısmı levhanın arkasından vurularak oluşturulmuş nokta motifile doldurularak oluşturulmuş ve tümüyle soyut olan figür halkı temsil ediyor olmalıdır.

Katalog No: 7

Tanımı: Dikdörtgen şeklindeki levhanın üst kısmı hafif oval şekildedir ve 4 köşesinde bir yere aplike edilmek için delikler açılmıştır. Levha üzerine yan yana kabara şeklinde cepheden verilmiş üç insan işlenmiştir. Figürün vücudunun sadece konturları işlenmiş tümüyle soyuttur.

Katalog No: 8

Tanımı: Dikdörtgene yakın şeklindedir. Aplike edilmek için üstte 5 delik açılmıştır. Levha üzerine çizgi şeklinde cepheden verilmiş soyut insan işlenmiştir. Sadece baş kısmı korunabilmiş, alt kısım kırıktır. Noktalarla yapılmış üçgen şeklindeki başın sadece göz ve burnu verilmiştir. Figürün sağ ve solunda aşağı doğru tek sıra

kabartma nokta ile sınırlandırılmıştır. Bu nokta sıraları ile başı şekillendiren noktalar arasında da yukarıdan aşağı doğru nokta sıraları ve sağında 3, solunda 2 büyük kabara yer almaktadır. Tümüyle soyut olan figür halkı temsil ediyor olmalıdır.

Urartu Krallığı'nda süs ve takılar hakkındaki veriler; yazılı belgelerden çok arkeolojik kazılardan elde edilmiştir. Bu takılar bilimsel kazılarda çok az sayıda ele geçmiştir. Müze ve özel koleksiyonlardaki takıların çoğu kaçak kazılardan gelmiştir ve buluntu yerleri ise belirsizdir. Bu durum takıların tarihlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla söz konusu kültür hakkındaki bilgi, mezarlar ve bu mezarlarda ele geçirilen buluntuların değerlendirilmesi ve çevre kültürlerle karşılaştırılmasıyla oluşturulmuştur. Takılar konusundaki betimlemelere; adak levhaları, kemer, mobilya parçaları, duvar resmi, heykelcik, kalkan, fildişi eser, kaya ve paye üzerinde yer alan kabartmalar üzerinde karşılaşılmıştır. Bu tür takıların toplumda kimler tarafından kullanıldığı, bileklere nasıl takıldığı, nerelerde kullanıldıkları görülebilmektedir (Kohlmeyer, 1991: 178).

İğne süslenme, giysi dikme, omuzda pelerin türü giysilerin uçlarını birbirine tutturma ve saç tutturma amacıyla kullanılmaktadır (Muscarella 1988: 40). İnce, düz, köşeli, silindirik şeklinde olabilen iğne, çeşitli şekillerde biçimlendirilmiş bir baş, gövde ve uç kısımlarından oluşmaktadır. İğnelerin bazılarında, baş kısmında oturtulan torus ve bilezik olarak adlandırılan öğelerin üzerine oturtulan, bitki veya hayvan figürleri ile süslenmiş bir taç, gövde ise delik kısmı ve uca doğru inceleşen iğneden oluşmaktadır (Zahlhaas, 1991: 184).

Mezarlarda ele geçen iğnelerin, bir kısmının iskeletin gövdesi üzerinde, bir kısmının kafatasının yanında bulunması, iğnelerin saç bağlama için de kullanıldığını göstermektedir (Muscarella, 1988: 40). Ancak iğnelerin bazı sembolik anlamlarının olduğu da tespit edilmiştir. Bunlardan biri, nazarlık olarak kullanılmış, "koruyucu" anlama sahip olmasıdır. Boğazköy'deki "aslanlı kapı" ve Alacahöyük'deki "sfenksli kapı" da yer alan aslan ve sfenks protomları aynı zamanda koruyucu anlamda kullanılmışlardır. Kapılarda tespit edilen bu anlam, iğneler için de düşünülmektedir (Yıldırım, 1989: 27; Marcus, 1994: 9-11).

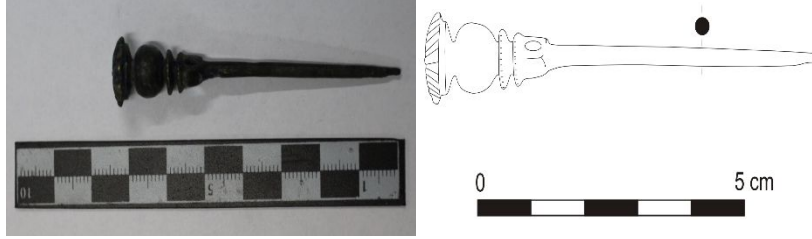
Hasanlı'da yapılan çalışmalarda, kefen iğnesi olarak adlandırılan bir iğne grubundan bahsedilmektedir. Ancak kefen sonucuna nasıl ulaşıldığı konusuna açıklık getirilmemiştir (Marcus, 1994: 4).

İğneler toplumsal tabakalanmayı gösteren bir araç olarak da kullanılmış olabilir. Özellikle altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapılan iğnelerin, seçkin ya da yönetici sınıfın saç toplamak veya başa örtülen örtüyü bağlamak için kullandığı bir eşya olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışmamıza dahil ettiğimiz Meyve ve Bitki Başlı İğne grubu içerisinde yer alan Haşhaş Başlı İğneler; iğnelerin tepe kısmının haşhaş kapsülünün dışı organ başçığını hatırlatması nedeniyle bu şekilde adlandırılmıştır. Stigmalar, iğne başında ortak noktadan yayılan ışınlar şeklindedir. Stigmaların arasında bulunan yivler,

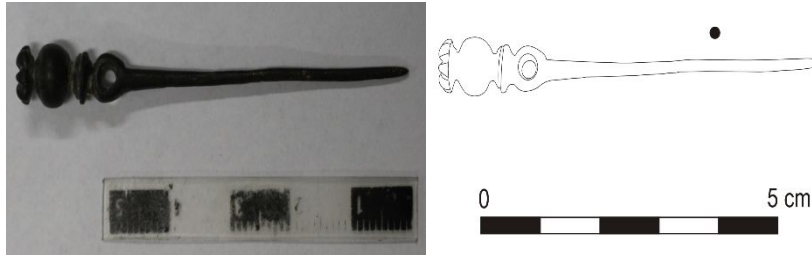
stigma sayısına bağlı olarak sığ ya da derin olmaktadır. İncelediğimiz haşhaş başlı iğneler taç kısımlarına göre 2 alt gruba ayrılmaktadır.

Katalog No: 9

Taç Kısım Düz veya İçbükey Şekilli Olan İğneler: Bu gruptaki iğnelerin taç kısmındaki haşhaş başı düz veya içbükey formundadır. Stigmalar derin çentiklerle ayrılmış başın altındaki torus yuvarlak şekillidir. Torustan sonra, aralarında mesafe bulunan ve iki adet olan bilezikler bulunmaktadır. İğne gövdesi yuvarlak kesitlidir.

Katalog No: 10

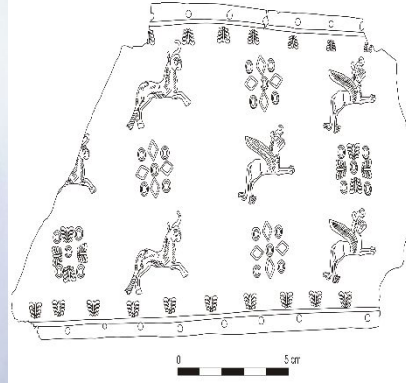
Taç Kısım Bilezik Destekli Kubbe Şeklinde Olan İğneler: Haşhaş başı kubbe şeklindedir, ancak bu kubbe bir disk ile desteklenmektedir. Haşhaş başın üzerindeki stigmaların sayısı fazla olduğu için ince yivler şeklindedir. Basık küre, yuvarlak ve bikonik formlu toruslar bulunmaktadır. Torusun altında iki ya da 3 bilezik yer almaktadır. Altındaki bilezik dörtgen formlu, delikli kısmın üzerine yerleştirilmiştir. Dörtgen formlu olan delikli kısmın ardından yuvarlak kesitli iğne gövdesi bulunmaktadır.

Urartu için tipik olan haşhaş başlı iğneler, Adilcevaz ve Kayalidere'deki örneklerin fibulalar ile birlikte bulunması nedeniyle M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Yıldırım, 1989: 91-93). Urartu'ya özgü olan haşhaş ya da nar başlı iğneler, haşhaşın, kolay ve çok miktarda yetişebilen bir bitki, narın da, içinde birçok parçayı barındıran bir meyve olduğu için bereketi temsil etmesi muhtemeldir.

Kemerler üzerindeki figürler birbirinin peşi sıra tekrar edilerek işlenmiştir. Çeşitli süsleme unsurları kullanılarak motiflerin birbirinden ayrılması sağlanmıştır. Tasvirlerde, "arkadan vurma" yöntemi kullanılmış, yapılacak olan motifin kontur ve ayrıntıları olasılıkla sivri uçlu madeni kalemle çizilmiştir (Karaosmanoğlu, 1991; 1997: 122; Belli, 2004: 188-190).

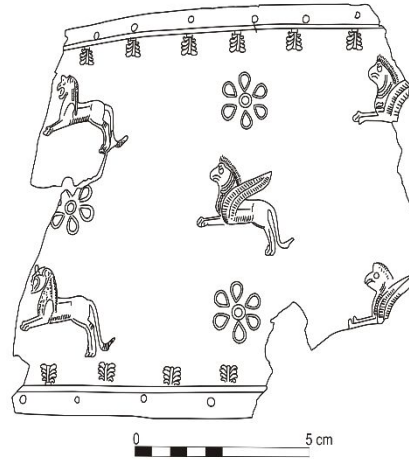
Urartu tunç erkek kemerleri üzerine genellikle kale resimleri, süvariler, piyadeler, atlı ve arabalı savaşçılar, çeşitli hayvan sahneleri, av ve savaş sahneleri, dinsel ve mitolojik konuların yanı sıra aslan, boğa, dağ keçisi ve mitolojik yaratıklara karşı verilen savaşlar, kanatlı cinler, geometrik ve bitkisel motifler öyküleyici anlatıma sahip sahnelerle bezenmiştir. Kadınların kemerlerinde ise genelde açık havada düzenlenen dinsel içerikli bir ziyafet sahnesine yer verilir. Ayrıca kemerler genişlikleri esas alınarak “Geniş, Orta ve Dar” olmak üzere üç başlık altında toplanabilir (Çavuşoğlu, 2002).

Katalog No: 11

Tanımı: Envanter No: 2009-5-6; Kemerin alt ve üst sınırına kısa aralıklarla küçük ip delikleri açılmıştır. Bezeme olarak boğa, kanatlı boğa ve halkalarla palmetler kullanılmıştır. Koşar durumdaki boğalar ve karışık yaratıkların kuyruğu ayaklara paralel aşağıya uzatılmıştır. M.Ö. 7. Y.Y.’in son çeyreği.

Katalog No: 12

Tanımı: Kemerin alt ve üst sınırına kısa aralıklarla küçük ip delikleri açılmıştır. Tasvirler tek kabartmalı çizgilerle oluşturulmuş kuşağa yerleştirilmiştir. Bezeme olarak aslan, karışık yaratık ve halkalarla palmetler kullanılmıştır. Koşar durumdaki aslanların yeleleri "V" şeklinde taralı ve kuyruğu ayaklara paralel aşağıya uzatılmıştır. R. Çavuşoğlu (Çavuşoğlu, 2002), kat. no. 46, 48, 69'da yer alan kemerleri boğaların ve aslanların genel vücut işleniş yönüyle M.Ö. 7. Y.Y.'ın son çeyreğine tarihlenmiştir.

Örneklerimizden Katalog no: 11 ve Katalog no: 12'de bezeme olarak boğa, aslan, kanatlı boğa, karışık yaratık ve halkalarla palmetler kullanılması, figürlerin stilize olmaları, figürlerin birbirinden tamamen ayrılması ve Adıyaman kemeri (Çavuşoğlu, 2002: Çiz. 50) ile ortak özelliğindedir. Figürlerin ağır ve küt yapıları ile işleniş teknikleri, bunların aynı dönemde üretildiklerini göstermektedir.

Katalog No: 13

Tanımı: Envanter No: 1.1.76; Kemerin alt ve üst sınırına kısa aralıklarla küçük ip delikleri açılmıştır. Çift kabartmalı çizgilerle oluşturulmuş beş adet kuşak oluşturulmuştur. Bezeme olarak bu kuşaklar içerisine üzerli sıra olarak kabartma kullanılmıştır.

Orta genişlikteki kemerler grubunda yer alan kabarık nokta bezemeli örneğimizin, geniş kemerler grubunda yer alan ve aynı bezemeye sahip yazıtlı II. Sarduri (Çavuşoğlu, 2002: Res. 360) ve II. Rusa (Çavuşoğlu, 2002: Res. 70-71) kemerlerinden ayrılan yönleri, genişliklerinin daha dar olmasıdır. Bunların ortak özelliği üst üste üç kabarık noktanın yan yana dizilmesinden oluşan kuşaklarla bezenmiş olmalarıdır (Çavuşoğlu, 2002: Çiz. 59-61). İşlenişleri açısından da tamamen farklı ve geç dönem özelliği gösterirler.

Katalog No: 14

Tanımı: Kemerin üst sınırına kısa aralıklarla küçük ip delikleri açılmıştır. Alt kısmı kırık olmakla birlikte altta da küçük ip delikleri ve kabartma kuşağı olmalıdır. Tasvirler muhtemelen tek kabartmalı çizgilerle oluşturulmuş kuşağa yerleştirilmiştir. Bezeme olarak aslan, dağ keçisi ve palmetler kullanılmıştır. Koşar durumdaki aslanların yeleleri "V" şeklinde taralı ve kuyruğu ayaklara paralel aşağıya uzatılmıştır. Öndeki figür silik durumda olmakla birlikte boğa? olabilir. M.Ö. 7. Y.Y.'ın son çeyreği.

Orta genişlikteki kemerler grubunda yer alan bu örneklerin genel özelliği, bezeme alanını üstten ve alttan tomurcuk kuşağının sınırlandırması, panoları "S" şeklindeki çift diyagonal hatlı çizgilerin olması ve panolara değişik türde figürlerin yerleştirilmesidir. Benzer örnekler Kellner'in eserinde (Kellner, 1991b: Taf. 50), Adana (Taşyürek, 1975: Res. 60), Elazığ Müzesi'nde (Çavuşoğlu, 2002: Çiz. 54) bulunmaktadır.

Katalog No: 15

Tanımı: Figürler birbirinin peşi sıra üç bezeme kuşağı boyunca ilerlemektedirler. Tasvirler kemerin içişer sıra kabartmalı çizgilerle kuşaklara ayrılmış bölümlerine yerleştirildikleri görülmektedir.

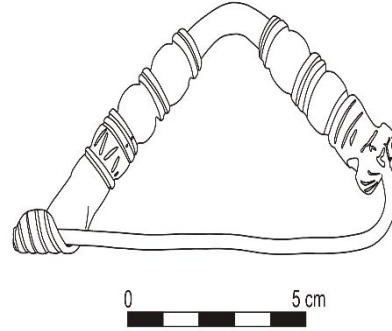
Kemerin sol sınırına kısa aralıklarla düzensiz açılan perçin delikleri kemerin tamir geçirdiğini gösterir. 1. bölümde bir simetri oluşturulacak şekilde kemer üzerine yerleştirilen süvariler ve iki tekerlekli savaş arabaları 3. bölümde de tekrarlanmıştır.

Savaşçıların, başlarında konik miğferleri görülür. Süvariler ellerinde mızrak ve kalkan tutmaktadır. Ayrıca tüm tasvirler profilden işlenmişlerdir. Koşar durumda iki at tarafından çekilen arabaların tekerlekleri altı ispitlidir. Arabada iki savaşçı bulunmaktadır.

Piyadeler genellikle yürür vaziyette, ellerinde mızrak, ok ve yaydan oluşan çeşitli silahlar taşıdıkları görülmüştür. Tüm figürlerin başlarında miğferleri bulunmaktadır. Diz kapaklarının altına inen tek tip uzun giysiler giymektedirler.

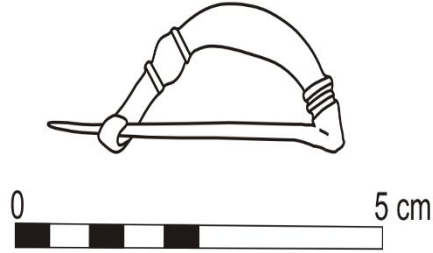
Atların koşar biçimde betimlenişi, koşar takımlarının ve bacak adalelerinin çizgileriyle gösterilmesi, aynı tür figürlerin üst üste tekrarlanışını M.Ö. 8. yüzyılın son çeyreğinden itibaren görmekteyiz (Çavuşoğlu, 2002: Kat. no. 9-12).

Katalog No: 16

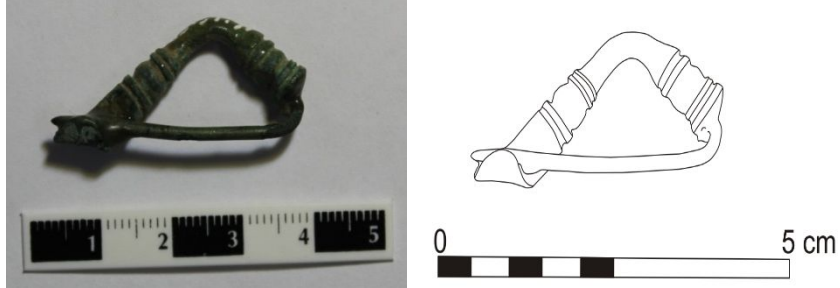
Tanımı: Envanter No: 9.5.92. "V" gövdeli. Bir ucu el şeklinde kıvrılmış, diğer ucu ise yuvarlak bir şekildedir. İğnesi sağlam. Gövde yuvarlak ve boğumludur, ortası incedir. Bir yerde kazıma bezeme var.

Katalog No: 17

Tanımı: Envanter No: 3.2.84. "oval" gövdeli. Bir ucu el şeklinde kıvrılmış, diğer ucu ise sivri bir şekildedir. İğnesi sağlam. Gövde yuvarlak ve boğumludur.

Katalog No: 18

Tanımı: Envanter No: 9.5.92. “V” gövdeli. Bir ucu el şeklinde kıvrılmış, diğer ucu ise yuvarlak bir şekildedir. İğnesi sağlam. Gövde yuvarlak ve boğumludur, ortası incedir. Bir yerde kazıma bezeme var.

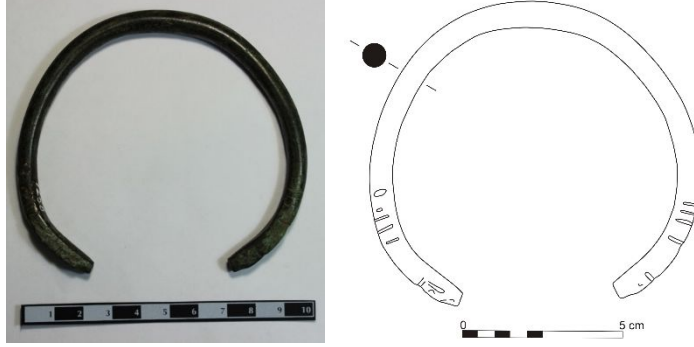
Katalog No: 19

Tanımı: Envanter No: 6.13.87. “oval” gövdeli. Bir ucu el şeklinde kıvrılmış, diğer ucu ise yuvarlak bir şekildedir. İğnesi kırık. Gövde yuvarlak ve boğumludur.

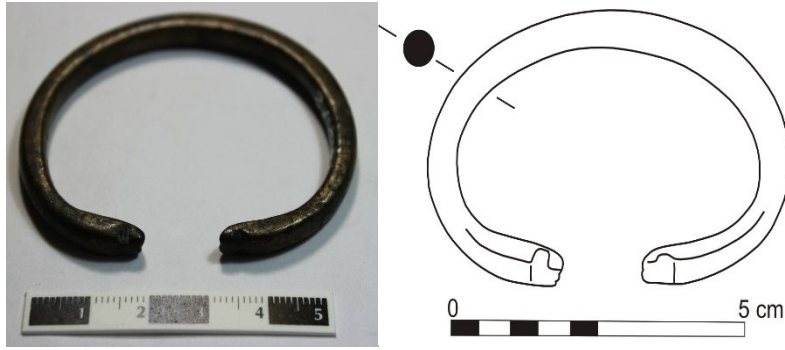
Altın, gümüş ve bronz yapımı olan fibulalar karakteristik özellikler yansıtır. M.Ö. VIII. yüzyılın son çeyreğinden önce Urartu’da fibula olmadığı belirtilmiştir (Öğün, 1979: 178). İğne gövdeleri yuvarlak kesitli olup sivri bir uçla son bulurlardı (Sevin, 2003: 228). Çoğunlukla kavisli bir gövdeye sahip olup küçük boyutludurlar. Hafif üçgenimsi, oval yarım daire biçimli örneklerde mevcuttur. Menteşeli fibula Urartu’da basit bir tiptir. Basit fibulalar hafif yuvarlak gövdeli ve bir ucu topuz şeklindedir. Bazı örneklerde iğnenin bağlı olduğu kısım spiral bir dönüş yapar ve menteşe kısmında herhangi bir gerginlik olmadığından iğne kolayca hareket ettirilebilir (Merhav, 1991: 186 vd.). Menteşeye iliştirilen iğnenin son ucunun yerleşmesi için bu kısım düzleştirilmiş ve yukarıya doğru bükülmüştür. Yukarıya doğru bükülen bu kısım genellikle insan eli biçimlidir. Bu özellikteki fibulalar asimetric planlıdır. Başlıca bezemeler; çizgi, içi çizgi bezekli üçgenler, baklava dilimi motifleri, çapraz çizgiler ve ‘ı’ işareti görülür. Bazı örneklerde spiralin iğneyle bulunduğu yerde iğne çoğu zaman süslüdür. Karmir-Blur, Kayalidere, Çavuştepe, Toprakkale, Van Kalesi ve Höyüğü kazılarında fibula örnekleri ele geçmiştir (Köroğlu ve Konyar, 2005: 31).

Katalog No: 20

Tanımı: Envanter No: 1258. Bronzdan yapılan iki ucu açık yılan-ejder³ başlı bilezik, uç kesimleri çok az detaylandırılarak yılan başı biçiminde tasarlanmıştır. Baş kısmı öne doğru inceltilek yılan-ejder şekli verilmiştir. Boyun kısmında yılanın pullu derisini andıran kazıma çizgilerle yapılan bezeme bulunmaktadır. Kalıp yapımıdır.

Katalog No: 21

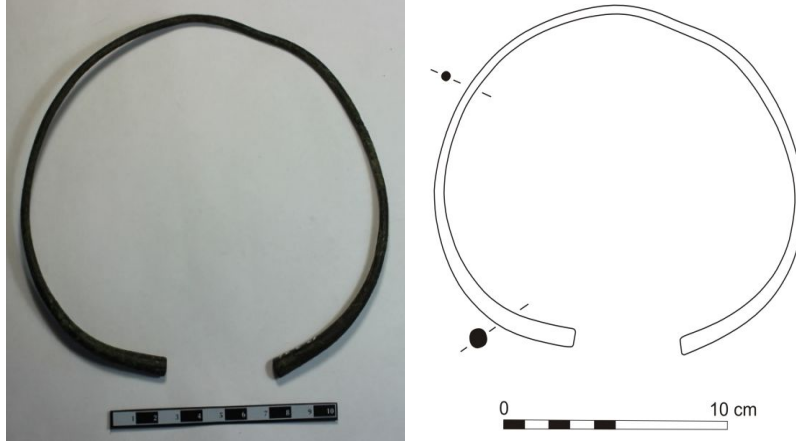
Tanımı: Envanter No: 12.5.12. Bronzdan yapılan iki ucu açık yılan-ejder başlı bilezik, uç kesimleri çok az detaylandırılarak yılan-ejder başı biçiminde tasarlanmıştır. Baş kısmı öne doğru inceltilek yılan şekli verilmiştir. Kalıp yapımıdır.

Satın alma yoluyla Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesi'ne gelen bileziklerin daha önce bilinen Urartu örneklerine çeşitlilik katacakları açıktır. Urartu dönemi boyunca bileziklerin çok geniş bir kullanım alanı vardır. Bilezikler Urartu metal sanatçılarının üstün yetenek, zevk ve estetik duygularını yansıtır. Urartu kuyumculuk sanatını gösteren bu eserlerin sürekli olarak yinelenmesi bu eserlerin atölyede seri üretimin bir sonucudur. Yapım malzemesi olarak altın, bronz ve gümüş kullanılmıştır. Bileziklerin çapı genel olarak 4 - 8 cm. aralığındadır. Urartu Krallığı'nın ilk kurulduğu M.Ö. 9. ve 8. yüzyılda hayvan başlı bilezikler ayrıntılı bir şekilde işlenmişken, M.Ö. 7.

³ Yılan-ejder başlı bileziğin isimlendirilmesi ve daha fazla bilgi için: Yiğitpaşa, 2016: 999-1118.

yüzyılın ortalarından itibaren bilezikler stilize edilmeye başlanmıştır (Belli, 2004: 166 vd.; Yiğitpaşa, 2016: 999-1118).

Katalog No: 22

Tanımı: Envanter No: 12.3.84; Düz Başlı Metal Boyun Halkası yuvarlak kesitlidir. Gövdeden uçlara doğru kalınlaşmaktadır. Uç kısımları düz ve açık bir şekilde yapılan boyun halkalarının açıklıkları sabit değildir. Kazıma çizgiler ve üçgenlerle bezenmiş örnekler mevcuttur.

Yuvarlak kesitli olan metal boyun halkaları; düz başlı ve spiral başlı olmak üzere iki çeşittir. Boyun halkalarının genelde iki ucu açık olmakla birlikte bazen de iki uç birbiri üzerine gelecek biçimde tasarlanmıştır. Kazısı yapılan yerleşimlerden sadece Toprakkale (Wartke, 1993: 110), Kuzeybatı İran yerleşmeleri olan Hasanlu, Dinkha Tepe, Ziwiye ve Luristan'da; Karmir-Blur (Maxwel-Hyslop, 1971: 203), Patnos/Giriktepe (Balkan, 1964: 242), İskit ve Pers merkezlerinde de boyun halkaları ele geçirilmiştir. Metal boyun halkalarının çapları 10-14 cm. arasında değişmektedir. Kadınların çeşitli yaş gruplarınca kullanıldığı ileri sürülen boyun halkalarının farklı çaplarda oluşunu izah eder şeklindedir (Belli, 2003: 200).

Urartu boyun halkaları, yuvarlak kesitli ve uç kısımları açık olan örnekleri Geç Hitit, Kuzeybatı İran ve Transkafkasya örnekleriyle benzer özellikler göstermektedir. İskit örneğinde uç bölümleri açık olmasına rağmen, Eski Hitit, Med ve Pers dönemi boyun halkalarında ise açıklık söz konusu değildir ancak boyun halkaları daha geniş boyutlardadır.

Tartışma ve Sonuç

Urartular, Doğu Anadolu başta olmak üzere, Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'nın güney kesiminde M. Ö. 9.- 7. yüzyıllar arasında güçlü bir şekilde hüküm sürmelerini, güçlü ordularına ve çağının önde gelen madenci topluluğu olmalarına borçludurlar.

Adak levhalarını müzelere satanların ifadesine göre buluntu yerleri farklı olmasına karşın bazı araştırmacılar levhaları Giyimli gurubuna dâhil etmiştir (Taşyürek, 1978: 201 vd.; Girginer, 1996: 29). Ancak bu levhaların tamamını Giyimli kökenli göstermenin doğru olmayacağını, Urartu'nun diğer bölgelerinde de karşılaşılan benzer bir uygulama olduğunu söyleyebiliriz.

Tunç levhalarının işlevleri konusundaki görüşler, bunların kültüsel amaçla tapınaklarda kullanılmış "adak levhaları" (Taşyürek, 1978: 202; Kellner, 1991: 285 vdd.), "mezar hediyesi" (Öğün, 1984: 67), giysilere dikilerek, koruyucu anlamda "muska ya da amulet" (Belli, 2003: 248) olarak taşınmış oldukları yönündedir. Yukarıda bahsedildiği üzere bu levhalar, koruyucu anlam taşıyan, konutların duvarlarına çakılan birer obje olarak değerlendirilebilir.

Kahramanmaraş Müzesi'nde bulunan adak levhaları da diğer tüm örneklerde olduğu gibi çoğu kez Urartu kemerlerinden kesilen parçaların ikinci defa kullanımıyla üretilmişlerdir. Bu durum levha kenarlarında yer alan sıralı deliklerden ya da silme şeklindeki bordürlerden anlaşılabilir. Kahramanmaraş Müzesi'nde bulunan 1-4 Katalog no'lu levhalardaki figür işlenişleri anatomik yapılarıdaki uyumsuzluk ve çizgilerdeki basitlik gibi özellikler nedeniyle bozulmuştur. Urartu sanatı üslubunda ve 5-8 Katalog no'lu levhalardakiler de sadece konturlarının kısa çizgilerle verilmesi ve herhangi bir detayın işlenmemiş olmasıyla stilize üsluptadırlar. Taşyürek, adak levhalarının M.Ö. 650-585 yılları arasında üretilmiş olduğunu belirtmektedir (Taşyürek, 1978: 216). Kanımızca adak levhaları M.Ö. 7. Yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır.

Urartu iğneleri için "kefen iğnesi" adı altında bir tip oluşturmak mümkün değildir. Ölü hediyesi olarak kullanılan iğnelerin aynı zamanda kefeni tutturmak amacıyla da kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

Kemerler genelde bele, giysiyi tamamlayan bir aksesuar olarak takılmıştır. Üzerindeki sahne ve tasvirlerin kişiyi kötülüklerden koruyan bir tılsımının olduğuna, dolayısıyla da kült ve sihirle de ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte kemerler üzerindeki süslemenin çeşitliliği ve kalitesi bakımından dönemin modasını yansıttığının yanı sıra toplumdaki statü farkının da bir göstergesi olarak algılanması olasıdır.

Urartu'nun yanı sıra Transkafkasya, Kuzeybatı İran, İskit ve daha sonraki Pers dönemi yerleşimlerinde de boyun halkaları bulunmuştur. Urartu sanatının birçok yönden etkilendiği Assur sanatında ve rölyeflerinde figürlerin boyun halkalarıyla değil, kolye ya da gerdanlıkla süslenmesi şaşırtıcıdır. Buradan hareketle Urartu'da metal boyun halkalarının kökeninin Assur değil, Anadolu kaynaklı olduğu düşünülmelidir. Kahramanmaraş Müzesi'nden incelediğimiz düz ve spiral başlı olan boyun halkaları, dönemi belirlenen benzer örnekler ışığında muhtemelen M.Ö. 8-7. Yüzyıla ait olmalıdır.

Sonuç olarak Urartu Krallığı'nın saray sanatı ürünleri arasında bulunan kemer, iğne, bilezik, boyun halkası ve Biainili seramiği merkezi yönetim altındaki belirli

atölyelerde, değişmez kurallara göre yapılmaktaydı. Tunçtan yapılmış adak levhaları ve kemerleri Urartu yaşamını, sanat tarzını ve tarihlendirmeyi öğrenmemizde yardımcı olmaktadır.

Kaynakça

- Balkan, K. (1964). Patnos'ta keşfedilen urartu tapınağı ve urartu sarayı. *Atatürk Konferansları*, I: 235-243.
- Belli, O. (1979). Urartu sanatının sosyo-ekonomik açıdan eleştirisi üzerine bir deneme. *Anadolu Araştırmaları*, VI: 45-95.
- Belli, O. (1982). Urartular. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*.
- Belli, O. (1985). Doğu anadolu bölgesi'nde demir metalurjisinin araştırılması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3: 365-378.
- Belli, O. (2003). Tunç adak levhaları. F. Özdem (Der.) *Urartu: Savaş ve estetik/War and aesthetics*. İçinde 248-259. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Belli, O. (2004). *Urartu: Savaş ve estetik / Urartu: War and aesthetics*. F. Özdem (ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Belli, O. (2010). *Urartu takıları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
- Biber, H. ve Çavuşoğlu, R. (2010). Elazığ müzesi'nden bir grup urartu adak levhası. *Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, 27/2: 57-77.
- Çavuşoğlu, R. (2002). Urartu kemerleri. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Çavuşoğlu, R. (2011). Urartu takıları/Urartian jewelry. K. Köroğlu ve E. Konyar (Eds.). *Urartu: Doğu'da değişim/Urartu. Transformation in the east*: 250-265.
- Erzen, A. (1974a). Giyimli (Hırkanis) kazısı, 1972. *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXI/1: 20.
- Erzen, A. (1974b). Giyimli bronz defnesi ve giyimli kazısı. *Belleten*, 38/150: 191-230.
- Girginer, K. S. (1996). Erzurum arkeoloji müzesi'nden bir grup adak levhası. *Atatürk Üni. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 2: 29-42.
- Karaosmanoğlu, M. (1991). Suçatı kemeri. *Belleten*, LV/212-214: 595-603.
- Kellner, H. J. (1982). Gedanken zu den Bronzenen Blechvotiven in Urartu. *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran*, 15: 79-95.
- Kellner, H. J. (1986). Votives from urartu. *Türk Tarih Kongresi*, IX/I: 311-315.
- Kellner, H. J. (1991a). Votive plaques. R. Merhav (Der.) *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*. Jerusalem: 286-299.
- Kellner, H. J. (1991b). Gürtelbleche aus urartu.
- Kohlmeyer, K. (1991). Armlets. R. Merhav (Der.) *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem: 177-183.
- Köroğlu, K. ve Konyar, E. (2005). Van gölü havzası'nda erken demir çağı problemi. *ArkeolojiSanat*, CXIX: 25-38.
- Köroğlu, K. (2011). Urartu: Krallık ve aşiretler/Urartu: The kingdom and tribes. K. Köroğlu ve E. Konyar (Eds.). *Urartu: Doğu'da değişim/Urartu. Transformation in the east*: 12-53.

- Marcus, M. I. (1994). Dressed to kill: Women and pins in early iran. *Oxford Art Journal*, 17/2: 3-15.
- Maxwell-Hyslop, K. R. (1971). Western asiatic jewellery, C. 3000-612 B.C. London.
- Merhav, R. (1991). Ceremonial buckets. R. Merhav (Der.) *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerussalem: 360-368.
- Muscarella, O. W. (1988) Bronze and iron. Ancient near eastern artifacts in the metropolitan museum of art. New York.
- Öğün, B. (1979). Urartäische fibeln. *Akten Des VII. Internationalen Kongresses Für Iranische Kunst und Archäologie, München 7-10 September 1976.* Berlin: 178-188.
- Öğün, B. (1984). Urartu'lular-Urartu sanatı. *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII: 49-75.
- Seidl, U. (2004). Bronzekunst urartus. Mainz Am Rhein.
- Sevin, V. (2003). Eski anadolu ve trakya. başlangıcından pers egemenliğine kadar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Taşyürek, O. A. (1975). *Adana bölge müzesindeki urartu kemerleri, the urartian belts in the adana regional museum:* Ankara.
- Taşyürek, O. A. (1977). The Urartian bronze hoard from giyimli. *Expedition*, 19/4: 12-20.
- Taşyürek, O. A. (1978). Giyimli (Hirkanis) adak levhalarından örnekler. *Belleten*, XLII/116: 201-247.
- Van Loon, M. N. (1966). Urartian art its distinctive traits in the light of new excavations. İstanbul.
- Wartke, R. B. (1993). Urartu das reich am Ararat. Mainz.
- Yıldırım, R. (1989). Urartu iğneleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yiğitpaşa, D. (2016). Arkeolojik veriler ve müze buluntuları ışığında urartu madeni bilezikleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, C.9, S.42: 999-1118.
- Zahlhaas, G. (1991). Clothing accessories and jewellery. R. Merhav (Der.) *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerussalem: 184-197.

Davut YİĞİTPAŞA, Süleyman CAN

Harita: Van Gölü Havzası ve Giyimli'nin konumu